

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.154(575.2)(043)

Жолдошалиева Наргиза Автандиловна

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ АЛ-АБАЛ ЭТИШТЕРИНИН СЕМАНТИКАЛЫК
ТИПТЕРИ ЖАНА ТИЗМЕКТЕШУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек -2025

Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси:

Мусаев Сыртбай Жолдошович

филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын академиги, Ч. Айтматов
атындагы Тил жана адабият институтунун
башкы илимий кызматкери

Расмий опоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2025-жылдын ____-саат ____дө
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору
(кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн
Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек
ш., Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын
идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-e6q-jiw-jrm>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а)
илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине
караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан (<https://vak.kg/>)
таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын ____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин доктору, доцент



С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. В. фон Гумбольдт сүйлөмдүн тутумундагы башка сөздөр этишсиз жансыз, өлүү материал экендигин, андыктан этиш гана аларга “жан киргизип”, бир тизмекке тизип, байланыштыра ала тургандыгын, аракетти, кыймылды, ал-абалды туюндурган этиш кеп агымындагы башка сөздөрдүн ортосундагы байланыштын маңызы экендигин айтып, этишти тилдин “нерв системасына” салыштырган [Гумбольдт, 1984, 199]. Ушул өңүттөн алып караганда, жалпы жана жеке тил илимдеринде предикатты сүйлөмдүн семантикалык борбору, түйүнү, потенциалдуу сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктаган башкы компонент катары изилдөөгө алган лингвистикалык семантика багыты азыркы учурда актуалдуу мүнөзгө ээ. Аталган багыттын алкагында соңку мезгилдерде кыргыз тил илими жаатында да С.Ж.Мусаев [2014], Ж.Элчиев [2015; 2021], Т.Г.Ибрагимова [2017], Б.Ж.Тургунбаева [2019], С.Ж.Тургунбаева [2019] өңдүү окумуштуулардын эмгектери жарык көрдү. Биздин изилдөө ишибизде каралган маселелерге, атап айтканда, этиштердин семантикалык табиятына, классификациясына, алардын тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнө түз жана кыйыр байланыштагы жогорудагы изилдөөлөрдөн тышкары, кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын, аны башка тилдердеги этиштердин семантикасы менен салыштырып изилдөөгө арналган эмгектер да пайда болду. Мындай изилдөөлөрдүн авторлору катары Ч.К. Найманованын [2004], Г.С. Мусурманованын [2005], А.А. Атакееванын [2007], А.К. Чокубаеванын [2007], Ч.А. Шекееванын [2009], Ж.Ж. Чыманованын, [2009], Ж.А. Семенованын [2011] жана биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз байланыштуу изилдөөнүн автору катары окумуштуу Б.А. Гайыпованын [2012] ысымдарын атап өтүүгө болот. Ал эми биздин диссертациялык ишибизде этиштерди изилдөөнүн семантикалык өңүтүнө басым жасалып, бизге чейинки эмгектерде каралбаган же толук карала элек маселелерди изилдөө аракети көрүлдү. Маселен, жалпы этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларынан тышкары, абал категориясынын грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, негизги этиштерге уланып абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өңдүү маселелер конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында иликтөөгө алынды. Ошону менен эле бирге, этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматы этиштердин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде каралды. Демек, кыргыз тилинин этиштик лексикасын изилдөөдө саналып өткөн айрым маселелердин азыркы учурга чейин изилдене электиги же башка аспектилердин алкагында, башка проблемалардын контекстинде жарым-жартылай каралгандыгына

байланышкан жагдайлар изилдөө ишибиздин темасынын **актуалдуулугун** айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн илимий программалар жана илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илим-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөө ишинин негизги максаты катары жалпы эле этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларын сунуштоо менен, аларды туюндурган вербалдык жана бейвербалдык каражаттарга талдоо жүргүзүү, абал этиштеринин семантикалык мутацияларын конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүү жана абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу айрым маселелерди иликтөө саналат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1) этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде ар кандай өңүттөрдөн изилдениш абалына, андагы концептуалдуу көз караштарга, этиштик лексиканы изилдөөгө арналган илимий адабияттарга сереп жүргүзүү;

2) жалпы этиштердин жана абал этиштеринин лексика-семантикалык топторго ажыратуунун илимий принциптерине талдоо жүргүзүү менен, этиштердин жана абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги классификацияларын изилдөө, алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарга токтолуу;

3) абал категориясын туюндурган бейвербалдык жана вербалдык, атап айтканда, грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктерге семантика-функционалдык өңүттөн талдоо жүргүзүү;

4) абал этиштеринин метафоризациясы, аларды туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү маселелерди конкреттүү тилдик фактылардын мисалында кароо;

5) этиштердин семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматын абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде иликтөө;

6) абалдык маанини туюндурган вербалдык каражаттардын каралышына байланыштуу “туюм тууранды сөздөр”, этиштеринин метафоризациясына байланыштуу “жайылма метафора”, ошондой эле абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” өндүү айрым жаңы түшүнүктөрдү сунуштоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, абал этиштерин туюндурууга

катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгач изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды Азыркы кыргыз тили курсунун лексикология, морфология, синтаксис, бөлүмдөрү, ошондой эле лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, семантикалык синтаксис өндүү атайын курстарды өтүүдө пайдаланууга болот. Ошондой эле изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды жогоруда аталган багыттар боюнча окуу китептерин, пособиелерди, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде сунуштоого болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1.Бир эле этиштик лексеманын ар башка лексика-семантикалык топторго тиешелүү болуп калуусу анын семантикасында статикалык да, динамикалык да маанилердин болуусуна, семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, контекстке ж.б. себептерге байланыштуу болуусу ыктымал. Мындай жагдайлар этиштердин семантикалык табиятын комплекстүү, лингвистикалык семантика өңүтүнөн изилдөөнүн артыкчылыгын көрсөтөт.

2.Абал категориясы грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, метафоралар өндүү ар кандай тилдик каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттар, ошондой эле симптоматикалык жесттер аркылуу да туюндурулат.

3. Негизги этиштерге уланып абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы жана грамматикализациясы этиштердин эврисемиясына (кең маанилүүлүк) мүнөздүү белгилер катары саналат.

4. Абал этиштери семантикалык компонент катары актанттык, сирконстанттык, субъектилик, объектилик кызматтарды аткаргандыгы анын валенттүүлүгүнүн потенциалын көрсөтөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине байланышкан материалдарды топтоо, аларды изилдөө ишинде коюлган негизги максатка ылайык системалаштыруу, абал этиштеринин вербалдык жана бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, абал этиштеринин валенттүүлүк потенциалы өндүү өзөктүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде изилдениши изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы. Изилдөө ишинин негизги жоболору жана андан алынган тыянак-натыйжалар боюнча республикалык, регионалдык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн негизги

жыйынтыктарын чагылдырган 12 илимий макала жарыяланып, анын ичинде РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 7 макала жарык көрдү.

Иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 175 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты, милдеттери көрсөтүлүп, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу негизги жоболор белгиленип, алынган натыйжалардын колдонулуу чөйрөсү аныкталып, алардын апробациясы, жарыяланышы жана иштин түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

I бап “Этиштердин семантика-функционалдык табиятынын изилденишине жалпы сереп” деп аталып, анда этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, лингвистикалык түркологияда жана кыргыз тили илиминде изилденишине сереп жүргүзүлгөн.

1.1. Этиштердин семантикасына жана классификациясына байланышкан маселелердин жалпы тил илиминде изилдениши. Бул бөлүмдө этиштердин башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөргө салыштырмалуу семантикалык валенттүүлүгүнүн жогору экендиги жөнүндө сөз болуп, аларды сүйлөмдүн семантикалык, синтаксистик борбору катары эсептегендердин катарына Н.Хомский (1962), И.Г.Ольшанский (1966), С.Д.Кацнельсон (1972), С.М.Кибардина (1979), Э. В. Кузнецов (1980, 1989), В. В. Виноградов (1986), М. В. Никитин (1988), И. Б. Долинина (1989), Ю.А.Левицкий (1995), А.В.Бондарко (2013), Г.Г.Сильницкий (2006), В.С.Храковский (2014), Е.А.Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштуулар киргизилген. Ушул эле параграфта этиштерди классификациялоонун ар кандай принциптери, атап айтканда, хроноструктуралык, тематикалык, денотаттык, семантикалык принциптери, ошондой эле семантикалык топ, лексика-семантикалык топ, тематикалык топ деген өңдүү терминдердин айырма-жалпылыктары иликтенип, тыянактар чыгарылган. Маселен, хроноструктуралык принциптин негизинде этиш сөздөр туюндурулган кыймыл-аракеттин ишке ашуу ыкмасы, өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлөт. Аталган принциптин негизинде жалпы тил илиминде этиштер, негизинен, абал жана кыймыл этиштерге ажыратылып, кыймыл этиштерге карата динамикалык же активдүү этиштер, ал эми абал этиштерине статикалык же пассивдүү этиштер деген да терминдик синонимдер колдонулуп жүргөндүгү белгиленип, этиштердин классификациясына байланышкан негизги түшүнүктөргө, терминдерге, алардын маанилерине жана колдонулушуна байланыштуу тактоолор киргизилген.

1.2. Этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификациясына байланышкан маселелердин түркологияда изилдениши. Бул параграфта этиштик лексиканын лингвистикалык

түркологияда изилденишине сереп жүргүзүлгөн. Түрк тилдериндеги этиш сөздөргө түз жана кыйыр байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын сап башында В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Э.Р.Тенишев, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, Л.Н.Харитонов, Н.З.Гаджиева, А.А.Юлдашев, А.М.Щербак, К.М.Мусаев, Е.И.Коркина, Л.А. Покровская өндүү ж.б. изилдөөчүлөр турары, ал эми окумуштуу К.К.Кулиев этиштин семантикасына түздөн-түз байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулар катары А.К.Алекперов, М.Оразов, С.Арназаров, Д.Г.Мамедова, З.С.Зейналова өндүү авторлорду атагандыгы белгиленген [Кулиев, 1998, 4]. Ошондой эле абал этиштерине жана алардын классификациясына түздөн-түз тиешеси бар изилдөөлөрдүн авторлору катары Д.Г.Мамедова [1963], З.С.Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В.Разова [2008], Р.Расулов [1991] ж.б. окумуштуулардын аты аталып, алардын айрымдарынын классификациялары келтирилген. Биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз тиешеси бар изилдөө катары өзбек окумуштуусу Р.Расуловдун “Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность” деген эмгегин эсептөөгө болот. Ал эми окумуштуу Е.В.Разованын изилдөөлөрүндө этиштерди семантикалык белгилерине карап классификациялоонун негизги принциптери катары этиштердин убакытка карата катышы (постоянность/эпизодичность), алардын кандайдыр касиетти, кубулушту билдирүүсү, убакыт аркылуу локалдашкан, б.а., конкреттүү бир бир убакыт аралыгына тиешелүү болгон статикалык /динамикалык мүнөздөгү кубулушту туюнтуусу өндүү белилери бөлүнүп көрсөтүлгөн. Кыймыл-аракеттин натыйжасына карап, процесстер келечексиз (беспреспективность) жана өнүгүүдөгү (развивающийся) процесстерге ажыратылган [Разова, 2008, 13]. Мындан тышкары Н.К.Дмитриевдин [1962, 590], Р.М.Гайсинанын [1981, 50], Л.Н.Харитоновдун [1954, 3], Н.А. Сивцеванын [2020, 44] классификациялары келтирилип, алар талдоого алынуу менен тиешелүү тыянактар чыгарылган. Соңку мезгилде жарык көргөн түркологиялык изилдөөлөрдө семантикалык принципти колдонуу тенденциясы жаралгандыгы жана аталган принципти колдонуунун натыйжалуулугу баса белгиленген. Анткени лингвистикалык семантикада бардык тилдик каражаттар, анын ичинде этиштер аркылуу туюндурулган маанилерди комплекстүү, ойломдук мазмун деңгээлинде кароого негиз түзүлө тургандыгы жөнүндө тыянак чыгарылган. Ошону менен эле бирге тил илиминин өнүгүүсүнүн азыркы этабында фонетикалык семантика, лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, комбинатордук же синтагматикалык семантика, фразеологиялык семантика, ошондой эле тексттин семантикасы өндүү бөлүмдөр пайда болгондугу жана мындай тенденциянын таасири менен этиштердин семантикалык табиятын изилдөө сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүлгөндүгү жогоруда айтылган корутунду пикириге кошумча аргумент катары келтирилген.

1.3. Этиштердин семантикалык классификациясына жана абал этиштерине байланышкан маселелердин кыргыз тил илиминде

изилдениши. Биринчи баптын бул параграфында этиштик лексиканын жана абал этиштеринин кыргыз тил илиминде изиденишине сереп жүргүзүлүп тыянактар чыгарылган. Этиштердин семантикалык табиятына, классификациясына, валенттүүлүгүнө түз жана кыйыр байланыштагы жогорудагы изилдөөлөрдөн тышкары, кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын, аны башка тилдердеги этиштердин семантикасы менен салыштырып изилдөөгө арналган эмгектердин авторлору катары Ч.К.Найманованын [2004], Г.С.Мусурманованын [2005], А.А.Атакееванын [2007], А.К.Чокубаеванын [2007], Ч.А.Шекееванын [2009], Ж.Ж.Чыманованын, [2009], Ж.А. Семенованын [2011] жана биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз байланыштуу изилдөөнүн автору катары окумуштуу Б.А. Гайыпованын [2012] ысымдарын аталып, алардын эмгектерине жалпы сереп жүргүзүлгөн. Ошондой эле Б.А. Гайыпованын абал этиштерине арналган “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында каралган маселелер боюнча учкай маалымат берилген. Аталган диссертацияда абал этиштеринин семантикалык, морфологиялык табияты изилдөөгө алынып, абал маанисин туюндурган отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштеринин контексттик маанилери каралган. Жансыз предметтер, адамдар же жаныбарлар аталган этиштер туюндурган абалдардын биринде болору айтылган[Гайыпова, 2012]. Мындан тышкары сөз болуп жаткан диссертацияда абал этиштеринин лексика-семантикалык топторунун кыргыз тилинин сөздүк курамында алган орду, айрым абал этиштеринин синонимдик да, антонимдик да катышта келиши, жалпы эле этиш сөздөрдүн лексикалык системадан алган ордун аныктоо сыяктуу бир катар маселелер да изилдөөгө алынгандыгы жөнүндө маалымат берилип, абал этиштеринин толук изилдөөгө алына элек өңүттөрү бар экендиги туурасында жыйынтык чыгарылган.

II бап «Изилдөөнүн материалдары, методдору жана базалык түшүнүктөрү» деп аталып, мында изилдөөнүн объектиси, предмети, ошондой эле материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилди.

Изилдөөнүн **объектиси** катары кыргыз тилиндеги абал этиштери эсептелсе, ал эми изилдөөнүн **предмети** катары кыргыз тилиндеги абал категориясын туюндурган тилдик каражаттар жана абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгү тандалып алынды.

2.1. Изилдөөнүн теориялык, иллюстрациялык негизги материалдары жана булактары. Жалпы тил илими жаатында предикаттын сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык борборун түзүп, сүйлөм тутумунда башка сөздөрдүн семантикалык компонент катары кызматын шарттап, алардын айкашуу мүмкүнчүлүгүн аныктап туруучу кызматы, дегеле этиштик лексиканын семантикалык топторуна жана алардын валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелерди кароодо Н.Хомский (1962), И.Г.Ольшанский (1966), С.Д.Кацнельсон (1972), С.М.Кибардина (1979), Э. В. Кузнецов (1980, 1989), В. В. Виноградов (1986), М. В. Никитин (1988), И. Б. Долинина (1989), Ю.А.Левицкий (1995), А.В.Бондарко (2013), Г.Г.Сильницкий (2006), В.С.Храковский (2014),

Е.А.Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштуулардын эмгектери негизги булак катары пайдаланылды. Изилдөө ишибиздин негизги объектисин түзгөн маселе, т.а., абал этиштерине жана анын семантикалык жактан классификацияланышына арналган параграфта бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү теориялык материалдар, булактар катары кызмат кылды. Мындай изилдөөлөргө Д.Г. Мамедова [1963], З.С. Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В. Разова [2008], Р. Расулов [1991], Г.С. Мусурманова [2005], Б.А. Гайыпова [2012] өндүү бир катар окумуштуулардын эмгектерин киргизүүгө болот. Абал категориясынын морфемалардан, татаал этиштерден тышкары, бейвербал компоненттер, паремиялык бирдиктер, фразеологизмдер өндүү каражаттар аркылуу да туюндурулушуна арналган параграфта теориялык материалдар жана булактардын кызматын Н.К. Абдырахматова [2011], Б. Б. Нарынбаева [2017], А.Ч. Асылбекова [2021], Г.Ж. Жамшитова [2000], Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров [Осмонова, Конкобаев, Жапаров, 2001] ж.б. окумуштуулардын эмгектери аткарды. Т.а., абал маанисин туюндурган фразеологизмдердин каралышында жогоруда саналып өткөн окумуштуулардын эмгектерине токтолдук. Абал категориясынын бейвербалдык каражаттардын компоненттик жана өз алдынча кызматы аркылуу туюндурулушуна байланышкан маселелердин каралышында Б.Г.Ананьев (1960), Б.Ф.Баев (1966), В.М.Павлов (1967), А.А.Леонтьев (1969), И.Н.Горелов (1970), Б.Ф.Поршнева (1974), А.В.Филипов (1975), Г.В.Колшанский (1974), А.Р.Лурия (1979), Д.И.Рамишвили (1976), Н.В.Накашидзе (1980), Е.Л.Кедрова (1980), Т.Т. Железнова (1982), С.Б.Гончаренко (1984), М.В.Дементьев (1985), Б.В.Беглова (1996), В.Биркенбил (1997), Э.Холл (1997) өндүү ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бар экендиги белгиленген. Ал эми аталган маселени кароодо кыргыз тил илиминдеги теориялык материалдар менен булактар катары А.Ботобекованын [2007], Ж.А.Артыкованын [2015] жана Н.Ш.Танаеванын [2023] изилдөөлөрү алынды.

Алынган натыйжаларды, тыянак-корутундуларды, көз караштарды конкреттүү тилдик фактылар менен көрсөтүү максатында Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Ак кеме”, “Гүлсарат”, “Тоолор кулаганда” (Кызкайып), Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Адам болгум келет” чыгармаларынан, “Манас” эпосунан, “Кыргыз поэзиясынын антологиясынан”, ошондой эле электрондук булактардан алынган мисалдар иллюстрациялык материалдардын кызматын аткарды.

2.2. Изилдөөнүн негизги методдору. Изилдөөнүн жүрүшүндө методдордун ичинен сыпаттама, системалаштыруу, классификациялоо, структуралык, аналогия, анализ жана синтез, жалпылоо, моделдештирүү, эвристикалык, семантикалык, семантика-функционалдык, салыштыруу методдору, ошондой эле синтагматикалык анализ жүргүзүү, формалдык-структуралык анализ, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык методдор, структуралык-функционалдык анализдин элементтери, ошондой эле этиштерди классификациялоонун денотаттык, парадигматикалык,

синтагматикалык, хроноструктуралык жана тематикалык принциптер пайдаланылды.

III бап. “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин семантика-функционалдык табияты, семантикалык кызматы жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” деп аталат. Изилдөө ишибиздин аталган бабында жалпы этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларына, абал этиштеринин метафоризациясына, абал категориясынын вербалдык жана бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулушуна, абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугуна, этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматына, абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланышкан негизги маселелер каралган.

3.1. Этиштердин семантикалык классификациясы жана аларды классификациялоонун принциптери. Этиш сөздөрдү маанилик жактан классификациялоонун татаалдыгы алардын көп аспектүүлүгү, атап айтканда, семантикалык, функционалдык-синтаксистик, формалдык-грамматикалык, деривациялык, психолингвистикалык ж.б. аспектилери аркылуу да түшүндүрүлөт. Этиштик семантика тил илиминде этиш сөздөрдүн маанилерин, алардын башка сөздөр жана менен сүйлөмдүн ичиндеги башка конструкциялар менен болгон байланыштарын изилдөөгө алат. Мындан тышкары этиштик семантиканын алкагында этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттик, ал-абалдык, процесстик жана объектилердин ортолорундагы өз ара мамиле-катыштык маанилери каралат. Ошону менен эле бирге аталган багытта этиштердин чак, мамиле, ыңгай категориялары, модалдуулугу жана алардын субъект, объект, агент өңдүү семантикалык ролдору иликтенет. Этиштердин семантикалык табиятын изилдөөдө алардын көп агымында же сүйлөмдүн алкагында башка сөздөр менен болгон өз ара айкашуу мүмкүнчүлүгү, потенциалына байланышкан маселелер да эске алынат. Ал эми кыймыл-аракеттин ишке ашуу мүнөзү, атап айтканда, анын кыска мөөнөттө же узак мезгил аралыгында ишке ашуусу этиштин аспектилеринин алкагында каралат. Этиштерди алардын семантикалык белгилери боюнча классификациялоо маселеси татаал экендиги окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт. Жалпы тил илими же лингвистикалык түркология жааттарында этиштерди классификациялоо боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү пикирдин жоктугу байкалат.

Жалпы тил илиминде жана түркологиядагы жогорудагы классификацияларды эске алуу менен, этиштерди маанилик топторго бөлүштүрүү иши кыргыз тил илиминде дагы жүргүзүлгөн. Жогоруда сөз болгон көз караш-пикирлерди, жалпы тил илими, түркология жана кыргыз тил илими жааттарында жүргүзүлгөн эмгектердеги этиштердин семантикалык ар кандай классификацияларын, алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды эске алуу менен, изилдөө ишибизде кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн төмөндөгүдөй классификациясы сунушталды:

- 1) кыймыл этиштер;
- 2) аракет этиштер;

- 3) абал этиштер;
- 4) психикалык ишмердүүлүккө байланышкан этиштер;
- 5) кабылдоо этиштери;
- 6) сезим этиштери;
- 7) үн тууроо этиштери;
- 8) жүрүм-турум этиштери;
- 9) мамиле этиштери;
- 10) сандык жана сапаттык өзгөрүү этиштери;
- 11) туюм этиштери.

3.2. Абал этиштери жана алардын классификациясы.

Түркология, анын ичинде кыргыз тил илими жаатында этиштердин классификациясындагы абал этиштери жалпы тил илиминдеги, ошондой эле орус тил илиминдеги этиш сөздөрдүн классификациясына негизделген. Жалпы жана орус тил илими жааттарындагы этиш сөздөрдүн классификацияларынын дээрлик бардыгында абал этиштери өзүнчө лексика-семантикалык топ катары каралган. Кыргыз тил илиминде абал этиштери орус тил илиминдеги “глаголы состояния” деген семантикалык топко шайкеш келет.

Жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги абал этиштеринин классификацияларындагы концептуалдуу, өзөктүү көз караштарды эсепке алуу менен, биздин ишибизде кыргыз тилиндеги абал этиштеринин төмөндөгүдөй классификациясы сунушталды:

1. Жандуу жана жансыз предметтердин мейкиндиктеги абалын, ошондой эле узакка созулган абалын билдирген абал этиштери: *туруу, отуруу, жатуу, калуу, илинүү, түнөө* ж.б.

2. Логикалык субъектинин кыймыл-аракетинин ар кандай абалын, көлөмдүк-сапаттык, түстүк өзгөрүүлөрүн билдирген абал этиштери: *күчөө, пастоо, кызуу, кыйыңдоо, татаалдануу, акырыңдоо, азаюу, көбөйүү, узаруу, кыскаруу, жумшаруу, суюлуу, коюлануу, агаруу, бозоруу, караруу, көгөрүү, кубаттануу, ылдамдануу* ж.б.

3. Адамдын жана жаныбарлардын организмдеги биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген абал этиштери: *чарчоо, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, ишишүү, азуу, жашарауу, тоюу*, ж.б.

4. Адамдын ар кандай оң жана терс психо-эмоционалдык абалына, психикалык ишмердүүлүнгүнө жана рухий жашоосуна байланышкан процесстерди билдирген абал этиштери: *ачуулануу, коркуу, өкүнүү, сүйүнүү, ыңгайсыздануу, таңдануу, кубануу, өкүнүү, таарынуу, каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), жийиркенүү, ирээңжүү, рахаттануу, тынчсыздануу, сагынуу, шайырлануу, сабырсыздануу, кысылуу, эстөө, ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу* ж.б.

5. Социалдык абалды, процесстерди туюндурган абал этиштери: *баяу, жакырлануу, ээлөө, үйлөнүү, өнүгүү, стабилдешүү, бузулуу, өркүндөө, баш ийүү, муктаж болуу, кыйроо, талкалануу (маселен, экономика)* ж.б.

Биз сунуштап классификацияда абал этиштеринин бардык колдонулуу чөйрөлөрү, алардын бардык топтору, подкласстары, семантикалык оттеноктору камтылды деп айтууга болбойт.

3.3.Кыргыз тилинде абал категориясын туюндурган вербалдык каражаттар. Абал категориясы тубаса, туунду этиштер же түзүүчү негизи ар кандай сөз түркүмдөрүнөн болгон татаал этиштер аркылуу гана туюндурулбастан, башка тилдик каражаттар аркылуу да туюндурулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Абал этиштери башка этиштердей эле морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат. Маселен, башка түркүмдөрүндөгү сөздөргө уланып этиш жасоочу -ла өнүмдүү мүчөсүнүн жардамы менен абал этиштер жасалат: *зырылда, бышылда, кылтылда, жымылда, ийреңде, титире, кыйылда* ж.б.: *Бала эч душмандыгы жок бул иттин башын сыламакчы болгондо, Акбаранын кайгыдан канан турган жүрөгү титиреп кетти* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 345). *Мадыл кыйылдап кармашып жатты* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 387). Этиш жана тууранды сөздөргө уланып туунду этиш жасоочу -лан өнүмдүү мүчөсүнүн жардамы менен абал этиштер жасалат: *даттан, ачуулан, жашылдан, ырахаттан, ызалан, кайгылан, шаттан, тынчтан, долулан* ж.б.: *Балбан жигиттердин бири аны силкип ыргытты, зайып жалп этип көйнөгү жайылып жыгылып түштү да, көздөрү чекирейип, эриндери титиреп кара тура калды. Долуланып чаңырып, ызылдап кайра асылды* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 386).

Морфологиялык жолдон тышкары абал категориясы синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер аркылуу да туюндурулат. Кыргыз тилинин морфология курсунан белгилүү болгондой, татаал этиштер атооч жана этиш түгөйлүү татаал этиштерге бөлүнөт. Атооч түгөйлүү татаал этиштерди жасоого негиз болуп уңгу сөздөр да, туунду сөздөр да, кош сөздөр да, же болбосо алардын ар кандай грамматикалык формалары да катышат. Булар атооч сөз менен *эт, кыл, бол, де, ал, бер, кой* сыяктуу жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу жасалып, бир гана кыймыл-аракеттик маанини билдирет: *айып эт, жардам кыл, кор бол, кумар бол, эс ал, добуш бер* ж. б. Абал этиштеринин жасалышында булардын ичинен *эт, де, бол, кыл* өңдүү жардамчы этишинин активдүүлүгүн белгилөөгө болот. Маселен, *эт* жардамчы этиши элес, табыш, туюм тууранды сөздөр менен бирге айтылып, абал семантикасын туюндурууга катышат: *Тарс! Жигиттер селт эте беришти. Исхактын жүрөгү солк этти* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 528). Сөз болуп жаткан *эт* жардамчы этиши кош сөз турпатындагы тууранды сөздөр менен айкашып келип абал этишинин кызматын аткарат: *Бүткүл эл дуу-дуу этип күүлдөп толкуп бата кылышты* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 455). Белгилей өтчү жагдай, айрым учурларда кош сөз турпатындагы тууранды сөздөргө жардамчы этиштер уланбастан эле, абал мааниси туюндурулган учурлар да кездешет. Адатта, алар мындай тууранды сөздөр кемтик сүйлөмдөрдүн курамында келет: *Көпчүлүк дуу-дуу. Бириникин бири*

тыңшабай андайлар өзүлөрүнчө баж-баж (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 64).

3.4. Абал категориясын туюндурган бейвербалдык каражаттар. Абал категориясы грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, метафоралар өндүү ар кандай тилдик каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттардын, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун (симптоматические жесты) катышуусу менен да туюндурулат. Аталган каражаттар аркылуу абал категориясынын туюндурулушунда образдуулук, эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк өндүү белгилер басымдуулук кылат. Атап айтканда, фонация, кинесика, окулесика, аусткультация, ольфакция, гаптика, проксемика, хронемика өндүү илимий тармактардын алкагында каралуучу бейвербалдык каражаттар аркылуу абал категориясынын туюндурулуш бөтөнчөлүктөрүн кароодо контекстти эске алуунун зарылдыгын белгилемекчибиз. Маселен, үндөгү тыным, басым, үн ыргагы, күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү, унчукпоо сыяктуу фонациялык каражаттардын логикалык субъектинин абалына байланышкан сигналдык маалыматтарды туюндуруу потенциалы контексттин фонунда гана толук ачылышы мүмкүн деген ойдобуз. Жогоруда саналып өткөн фонациялык каражаттар тилдик каражаттар аркылуу сыпатталып, сырдык, тууранды сөздөр же айрым адабияттарда аталып жүргөндөй, имитативдер аркылуу да берилет.

– *Гм... – деп, биртке ойлонгондой боло*, анан *Абусатар Калпаны көзүнүн кыйыгы менен тиктеп, акырын кеп урду: – Илгери бир көпкөн уул болуптур... кулак салып тур, элчи...* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 227). Келтирилген бул сүйлөмдө субъектинин ойлонуу абалы “*биртке ойлонгондой боло*” деген чакчыл түрмөктөн тышкары, “*гм*” деген фонациялык каражат аркылуу да берилип жатат.

Абал категориясынын экспликациялоочу бейвербалдык каражаттардын дагы бири ар түрдүү жыттардын маалымат берүү өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Ольфакциялык каражаттар сүйлөмдөрдө абал категориясын түздөн-түз туюндурбаса да, алардын таасиринен улам логикалык субъектинин жагымдуу жана жагымсыз физиологиялык абалга кабылышына байланыштуу көп сандаган мисалдарды келтирүүгө болот: *Аңгыча абадан аттын теринин, көңүл айланткан дагы бир балээнин жыты* мурдуна шак урунду, ушерден шектенүүсү дагы күчөй түштү. Бул кайдагы жыт? (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 235); *Сасыган чулгоолорун араң чыдап бүктөшүп, чокойдун кончуна тыккан болушту; Желдет ичкери бактын ичинде Нүзүп аталыктын башынан канын сарыктырып, кандын жытына мас болуп, көзү кызарып, шалдырап отурган эле* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 254; 278). Ольфакциялык каражаттар субъект позициясында келип, кандайдыр бир жыттардын адамдын физиологиялык, психо-эмоционалдык абалына тийгизген таасирин гана билдирбестен, жыттардын жансыз предметтерге тийгизген таасирин өтмө мааниде туюндурат: *Ава кан жыттанып уугуп турду* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 304).

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда сөз болуп өткөн вербалдык каражаттар, атап айтканда, морфемалар, фразеологизмдер жана айрым бейвербалдык каражаттар абал категориясынын экспликацияланышына түз же кыйыр планда катыша тургандыгы жана алардын абал категориясын туюнтуу потенциалы контекстке да байланыштуу экендиги туурасындагы тыянакка келүүгө болот.

3.5. Абал этиштеринин метафоризациясы жана десемантизациясы.

Этиштик метафораларга байланышкан ар кандай теориялык маселелер Н.Д.Арутюнова [1990], А.Н.Баранов [1991], М.Бирдсли [1990], М. Блэк [1990], А. Вежбицкая [1990], Н. Д. Гарипова [1969], А.Н. Гвоздева [1977], Ф. Уилрайт [1990], Е.Т. Черкасова [1968], Е. И. Шендельс [1972], А. М. Николаева [2012] өңдүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралган. Маселен, А. М. Николаеванын “Метафоры состояния души человека в якутском языке” аттуу макаласында абалды туюндурган метафораларды абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттүү түшүнүк категорияларына өткөзүп, сыпаттаган метафоралар, соматикалык метафоралар, тулку-бой метафоралары, физиологиялык метафоралар деген топторго бөлүштүргөн [Николаева, 2012, 90]. Абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттүү түшүнүк категорияларына өткөзүп, сыпаттаган метафораларга төмөндөгү мисалдарды келтирүүгө болот: *Жолдо ушундай оор ойлорго чөмүлүп баратты Базарбай* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 225). *Анда сөздүн акысы, кысасы, эсеби болчу эмес. Көңүлдөгү оюң эч катылбай, мына бу оттун учкундарындай ачык учуп чыгып, ал ойлоруң үчүн эч ким сени жектечү эмес, эч ким сени душман саначу эмес* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 238). Бул сүйлөмдөрдүн тутумундагы *оор ойлор, сөздүн акысы, кысасы, эсеби, оюң ачык учкундарындай учуп чыгып* деген автордук метафораларда абстрактуу түшүнүктөр конкреттештирилгендигин белгилөөгө болот.

Экинчи топту түзгөн соматикалык метафоралардын курамында адамын кандайдыр бир дене мүчөсүнүн аталышы болот. Биздин жеке пикирибизде, мындай метафоралар адамдан башка жансыз заттарга, жаныбарларга карата да айтылат. Маселен, *Бишкек — өлкөбүздүн жүрөгү* [<https://govori.tv/bishkek>] деген өңдүү сүйлөмдөрдө соматикалык метафоралар кездешет. Мындан тышкары соматикалык метафоралар көркөм тексттердин тутумунда адамдардын же жаныбарлардын ички психо-эмоционалдык абалын туюндурат: *Муну көрүп Муслманкулдун жүрөгү атып кетти* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 300). *Колунан кара тапш келбейт, Элди өзүм билем дейт* (Накыл сөз казынасы, 2011, 267). Соматикалык метафоралар аба-ырайындагы абалды сүрөттөөдө колдонулат: *Күндүн көзү көрүнбөйт* [<https://el-sozduk.kg/>].

Биздин жеке пикирибизде, “Тулку-бой метафоралары” деп аталган үчүнчү топту соматикалык метафораларга кошуп кароого да болот. Анткени адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышы тулку-бой метафораларын да камтышы керек. Ошондой болсо да тулку-бойго байланыштуу автордук метафоралар да кездешет: *Мына, эми минтип кабагынын тырышы көбөйүп, эти оорлоп жандын тынчын көздөп калган чагында, шумдуктуу түш эскирип, эсинен*

чыгып бараткан кезде, күтпөгөн жерден ордодо оодарылыш болуп кетти да, тынчы жок сезимин кайра ойготту (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 346). Бул мисалда **эти оорлоп** деген автордук метафорадагы **эти** деген сөз дене, тулку-бой маанисинде келди. Мындан тышкары, биздин пикирибизде, физиологиялык метафоралар менен жан дүйнө абалын, психо-эмоционалдык абалды билдирген метафораларды өзүнчө бөлүп кароо керек. Маселен, *ач болуу, ооруу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, ишишүү, азуу, жашарауу* деген өңдүү физиологиялык абалдарды билдирген сөздөрдүн метафоризацияланган маанилерин физиологиялык метафоралар тобуна киргизүүгө болот: **Уктап жаткан** эл жоголот, же кул болуп **ойгонот** (Мустафа Кемаль Ата Түрк). Ал эми жан дүйнө абалын, психо-эмоционалдык абалдарга карата колдонулган метафоралар өзүнчө чоң топту түзөт. Анткени алардын көркөм чыгармаларда колдонулуу жыштыгы жогору болуп, адамдар менен катар жаныбарлардын абалын туюндуруунун да натыйжалуу каражаты катары эсептелет: *Өткөн өмүр, кеткен күндөрдүн элестери Ташчайнар экөөнүн эгиздей ээрчише жашаган турмушунун ар бир күнү сүрөттөй калкылдап көзгө тартыла келгенде ичин кайрадан-кайра жалын менен өрт чалып, бүк болгонуна чыдабай ордуна тура кала сендиректеп басып кетип, кайрадан бир жерге узунунан бүк түшүп, карыган башына нечен жерди, нечен жолду баскан мээнеттүү колдорун кайрадан жаздап, элестер дүйнөсүнө кайрадан кирип кетип жатты* — уламдан улам бөлтүрүктөрүнүн эстеди — бирде жакында эле көз көрүнөө уурдатып жиберген төртөөн, бирде Моюнкумдагы жандуу сүргүндө мерт болгондорун, бирде көл жээгиндеги камыш ичинде өрттөнүп өлгөн байкуштарын элестетти, — бирок баарынан да ишенген тоосу, таянган түркүгү каруулуу Ташчайнарын көп эстеди (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 326-327). Мисалдагы **“ичин кайрадан-кайра жалын менен өрт чалып”, “элестер дүйнөсүнө кайрадан кирип кетип жатты”** деген өңдүү сөз айкаштарындагы **“жалын менен өрт чалуу”, “элестер дүйнөсү”** метафораларын ички эмоционалдык абалды сыпаттаган метафоралардын тобуна киргизүүгө болот.

3.6. Ал-абал этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин десемантизациясы жана грамматикализациясы. Абал категориясына байланышкан маанилердин туюндурулушуна татаал этиштер да катыша тургандыгы жөнүндө да буга чейинки параграфтарда айтылды. Анда сөз болгондой, абал категориясы уңгу сөздөргө, туунду сөздөргө, кош сөздөргө ошондой эле алардын ар кандай грамматикалык формаларына жардамчы этиштердин улануусу аркылуу да туюндурулат. Мындай жардамчы этиштердин катарына *эт, кыл, де, ал, бер, кел, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* деген өңдүү жардамчы этиштерди киргизүүгө болот. Кыргыз тилинин нормативдик грамматикасынын морфология бөлүмүнө арналган эмгектерде жогоруда саналып өткөн жардамчы этиштердин уңгу жана туунду сөздөргө уланганда, алар өтмө мааниде колдонула тургандагы айтылып келген:

Тубаса же туунду формада берилген жөнөкөй жана татаал түзүлүштөгү зат атоочтор төрчүл орун абалында келип, этиштер менен багыныңкы байланыштын көбүнчө башкаруу, кээде ыкташуу жана ээрчишүү байланыштарынын биринде айкашат. М: *күнөө кой, шоктук кылба, бирдеме деди, алдан тайды, кол кабыш кыл, өбөк-жөлөк бол ж.б. Жоого аттанса, эли-жери дем берсин. Каардансам, кабак бүркөп кенебедиң. Кыйтырлыкка салып, күчкө салып, алдап-соолап олтурат. Ал ага кулдук уруп, же ыраазычылык айтып олтурбады. Кантип көрүнөрүнөн сарсанаа болуп келет.* Мисалдардан көрүнүп тургандай, татаал этиштерди уюштурууда ар кайсыл эле зат атооч эмес, абстрактуу зат атоочтор, эгерде конкреттүү зат атооч болсо, өтмө мааниде колдонулуу менен гана база болуучулук функцияны аткара алат. Ал эми мындай сөздөрдүн этиштик бөлүгү өтмө маанини камтыган жардамчы этиштерден гана болот. Эгерде бул өзгөчөлүктөр сакталбаса, башкача айтканда, зат атоочтун абстрактуулугу менен этиштин өтмө маанилүүлүгү сакталбаса, атоочтук унгулуу татаал этиш эмес, этиштик эркин сөз айкашы курулат. Маселен, *Үйгө кирди да, жаа-жебесин колго алды. Ал демилгени колго алды* деген сүйлөмдөрдөгү “колго алды” деген сөздүк айкалыштарды бири-бири менен, “бирдеме деди”, “бирдеме берди” деген айкалыштарды өз ара бирдей кароого мүмкүн эмес [Элчиев, 2021, 51]. Келтирилген бул пикирде татаал этиштердин тутумундагы жардамчы этиштердин өтмө маанини камтый турганды айтылган. Өтмө маанилүүлүктөн тышкары жардамчы этиштердин десемантизациясы жана грамматикализациясы процесстерине кабыла тургандыгын да белгилөөгө болот. Десемантизация сөздүн өзүнүн лексикалык, предметтик маанисин акырындап жоготуусун түшүнүндүрөт. Айрым учурларда десемантизация процессине кириптер болгон лексикалык бирдиктер предметтик, логикалык маанилеринен толук ажырашы ыктымал. Мындай учурларда тилдик каражаттар кеп агымында катар келген сөздөргө баалоо маанилерин, ар кандай кошумча маанилерди, семантикалык оттенкторду туюндурган тилдик каражаттардын катарына өтөт: *Аттиң, ошондо түзүк моокум канбай калды эле, бат ойгонуп кеттим эле...Мына а да келди... Көңүлү көтөрүлө түштү* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 277). Келтирилген мисалдардагы *эле* бөлүкчөсү өзүнчө турганда, чектөө маанисин берсе, ал эми жогорудагы сүйлөмдүн тутумунда модалдык бөлүкчөнүн кызматын аткарып калды. Б.а., сүйлөп жаткан тараптын өкүнүү, түшү аягына чыкпай, толук канааттанбай калган абалына кошумча маани киргизип турат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү *түштү* деген жардамчы этиши аркылуу эмоционалдык абалдын кескин өзгөрүүсү туюндурулду. Мындан тышкары туюп, сезген жагымсыз, кырсыктуу абалдын чындык болуп чыкканын сыпаттаган сүйлөмдөрдүн тутумунда келип, *эле* бөлүкчөсү субъектинин кайгырып, карбаластаган, аралаш сезимдерге кабылган абалын да билдирет: — *Бир жамандык болорун сездим эле... Кече атымдын башына камчы тийгенде эле сездим эле...* (Касымбеков, “Сынган

кылыч”, 1990, 246). Жогоруда белгиленгендей, десемантизация процессинин натыйжасында айрым тилдик каражаттар лексикалык, логикалык маанилеринен толук ажырап, алардын маанилерин контекстке тышкары аныктоого мүмкүн болбой калат. Ал эми алардын алгачкы лексикалык маанисин аныктоо үчүн этимологиялык изилдөө жүргүзүү зарылдыгы келип чыгат. Андыктан мындай тилдик каражаттардын контекстен толук көз карандылыгы б.а., синсемантизми (сөздүн контекстен тышкары белгилүү бир денотаттык мааниге ээ болбоосу) алардын полифункционалдуулугунан кабар берет, демек, мындай тилдик каражаттарды полифункционалдуу сөздөр деген семантика-функционалдык класстын алкагында кароого да болот. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда сөз болгон эврисемия, полифункционалдуулук, синсемантизм, десемантизация жана грамматикализация тилдик кубулуштарына байланыштуу айтылган пикир, көз караштарды эске алуу менен, уңгу, туунду, кош сөздөргө ошондой эле алардын ар кандай грамматикалык формаларына уланып, абал категориясына байланышкан маанилерди туюндурууга катышкан *эт, кыл, де, ал, бер, кел, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* деген өңдүү жана башка жардамчы этиштер алгач десемантизацияга андан кийин грамматикализацияга кириптер болуп, натыйжада, алар негизги этиштер катышкан синтаксистик конструкциялардын курамында акырындап жардамчы этиштик функцияга өткөн деген тыянакка келүүгө болот.

3.7. Валенттүүлүк жана анын типтери. Жалпы тил илиминде валенттүүлүккө берилген аныктамалардын дээрлик баарында эле сөздөрдүн кеп агымында башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү жана алардын синтаксистик байланыштарды түзүү потенциалы туурасында айтылат. Айрым окумуштуулар валенттүүлүктү синтаксистик байланыштардын деңгээлинде гана карашса, башкалары тилдик иерархиянын деңгээлдериндеги (фонема, морфема, сөз айкашы) бардык элементтердин өзүнүн деңгээлиндеги башка тилдик элементтер менен комбинацияга кирүү мүмкүнчүлүгү катары мүнөздөшөт.

Валенттүүлүк сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн багындыруучу жана багыныңкы абалда болуусуна карап, окумуштуулар Л.Н. Засорина, В.П. Берков, М.Д. Степанова, Г. Хельбиг валенттүүлүктү активдүү жана пассивдүү түрлөргө бөлүштүрүшкөн.

Жогоруда сөз болгондой, айрым окумуштуулар валенттүүлүктү тилдик алкактан сырткаркы кеңири контексте карап, анын бардык тилдерге мүнөздүү болгон белгилерин аныктоого аракеттенишкен. Ушул негизден чыгып, кээ бир изилдөөчүлөр сөздөрдүн өз ара айкашуу потенциалындагы тилдик факторлордон тышкары экстралингвистикалык факторлорду да эске алуу менен, валенттүүлүктүн логикалык түрүн бөлүп көрсөтүшөт. Мында сөздөрдүн өз ара айкашуусунун логикалык жагы каралат. Маселен, Ч.К. Найманова өзүнүн “Валентность и уровни языка” аттуу макаласында валенттүүлүктүн тышкы, ички, семантикалык, синтаксистик, лексикалык, грамматикалык жана логикалык түрлөрү бар экендигин белгилөө менен,

алардын айрымдарын өз ара салыштырып, орток белгилерди жана айырмачылыктарды аныктоого аракеттенген[Найманова, 2010, 274-281]. Биздин жеке пикирибизде, логикалык валенттүүлүктөн тышкары, шарттуу түрдө, “антилогикалык валенттүүлүк” түшүнүгүн да киргизүүгө болот. Анткени этиштердин метафоризацияланышына негизделген антилогикалык айкашуулар да псевдологикалык контексттин тутумунда, маселен, псевдологикалык технологияларда, манипуляцияларда, кептик фигураларда жана көркөм чыгармаларда колдонула тургандыгы белгилүү. Маселен, *таштар сүйлөйт, жылдыздар менен сырдашуу, онтогон ойлор, боздогон бороон, жамгыр ыйы сыяктуу* антилогикалык айкашууларды да валенттүүлүктүн бир түрү катары кароого болот деген ойдобуз. Анткени мындай антилогикалык валенттүүлүккө негизделген айкашуулар дагы өзүнчө ассоциациялык талааны түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Мындан тышкары бир нече бейвербалдык каражаттардын өз ара айкашып келип, белгилүү бир маалыматты туюндурулушуна карата “бейвербалдык валенттүүлүк” же “семиотикалык валенттүүлүк” деген терминди колдонууну сунуштамакчыбыз. Анткени көптөгөн изилдөөлөрдө бейвербалдык каражаттар тизмектешип келип, бейвербалдык “сүйлөмдөрдү” түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги айтылат. Андыктан сөздөрдүн актуалдашкан мааниси кеп агымында, асыресе, сүйлөм тутумунда аныктала тургандай эле, жесттердин да маанилери өз ара тутумдашкан “сүйлөмдөр” же кинесикада “чынжырлар” деп аталган эки же андан ашык татаал кыймыл-жаңсоолордун тутумунда туура аныкталышы мүмкүн.

Жогоруда сөз болгон бардык жагдайларды эске алып, биз дагы валенттүүлүктү тилдик валенттүүлүк менен чектебеген, аны тилдик алкактан сырткаркы кеңири контекстте караган окумуштуулардын пикирлерине кошулуу менен, “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” же “семиотикалык валенттүүлүк” деген жаңы түшүнүктөрдү сунуштамакчыбыз. Валенттүүлүктүн тышкы, ички, семантикалык, синтаксистик, лексикалык, грамматикалык, логикалык, реляциялык, конфигурациялык, активдүү же пассивдүү өңдүү кандай гана түрлөрү болбосун, алар тилдик кубулуштарды изилдөөнүн системалык принцибине ылайык каралышы шарт.

3.8. Абал этиштеринин валенттүүлүгү жана семантикалык кызматы. Семантикалык компонент катары абал этиштери ал-абалдык, сезимдик, табигый процесстик, психикалык предикаттардын кызматын аткарат. Ошону менен эле бирге ал-абалдык предикаттарды эмоционалдык, социалдык, физиологиялык абал предикаттары деп андан ары бөлүштүрүүгө да болот деген ойдобуз. Маселен, социалдык абал этиштердин предикаттык кызматына төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдү мисал келтирүүгө болот: *Ой оногу Иванофтун келгенде эки чаваданы, келпейген боз шапкеси, кубаңдаган купайкеси бар эле...адам ей, батырап байып кетти!* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 114). Абал этиштеринин психо-эмоционалдык предикаттын кызматында да келет: *Ошол замат Чотурга болгон кыжсырым тарап, өзүм бушайман жедим* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 168).

Биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген абал этиштери да предикаттык кызмат аткарат: *Кардын тойгузуп алган Авдий чуваш жыттанган тангак-таңгак жүндүн арасында уктап калды* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 186). *Акбара али тирүү болчу, анын жанында көкүрөгүн ок көзөп өткөн бала сулк жаткан эле* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 335).

Айрым окумуштуулар этиштик валенттүүлүктүн теориясына ылайык, сүйлөмдүн бардык компоненттерин этиш-предикатка болгон катышына карап бөлүштүрүшөт: этиш-предикатка багынычтуу позициядагылар (актанттар, аргументтер, толуктоочтор, партнерлор, комплементтер) жана эркин позициядагылар (сирконстанттар), эркин таратуучулар (свободные распространители), адъюнкты, (бышыктоочтор) [Кибардина, 1988, 36]. Ал эми окумуштуу Л.Теньер семантикалык компоненттерди айрым сөз түркүмдөрү менен шайкеш келтирүүгө аракеттенген. Маселен, формасы боюнча актанттар зат атоочторго, ал эми сирконстанттар тактоочторго туура келип, бышыктоочтук милдет аткарат. Маанилик жактан алып караганда, сирконстанттар факультативдик элементтин кызматын аткарып, ал эми актант этиш менен биримдикти түзүп, анын маанисин толуктап турат [Теньер, 1988, 14].

Кыргыз тилиндеги абал этиштер субъект катары семантикалык кызмат аткара тургандыгын төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдөн көрүүгө болот: *Бул кыйналганы өтүп кетер, кайра калыбына келип, камактын капаатында калгандарга жардам бериш үчүн эптеп бир айла табаарын күттү* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 194).

Базарбайга Бостондун бир да жери жакпай турду, – кырбуусуна кара тармал көрпө жээктелип, келиштире тигилген тону да, анын дагдайган кең көкүрөгүнүн топчуланбай ачык турушу да, ден соолугу чың, залкайган тулкусу да, өткүр көздөрү да, каралжын тарткан жез түспөлдөнгөн иреңи да – карабайсыңбы, Базарбайдан беи жаш улуу болсо да, анысы жүзүнөн билинбейт – ушунун баары, атүгүл кечээ болду-болбоду Гүлүмкан менен бир төшөктө жатканы – мындайынан алганда буерде мунун эч кандай тиешеси деле жок деп койчу, бирок ошо да – иши кылып баары жакпай турду (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 261).

Биринчи сүйлөмдө “**кыйналганы**” деген физиологиялык абалды билдирген этиш сөз субъектилик кызмат аткаrsa, ал эми экинчи сүйлөмдө позициялык абалды билдирген “**кең көкүрөгүнүн топчуланбай ачык турушу да**” деген фраза субъектилик позицияда келди.

Жыйынтыктап айтканда, абал этиштеринин семантикалык компонент катары аткарган көп кырдуу семантикалык кызматтары, анын валенттүүлүк потенциалы контекст менен да тыгыз байланыштуу экендиги, ошол себептүү абал этиштеринин себеп, натыйжа, мазмун өңдүү пропозициялык актанттарын изилдөө азыркы кыргыз тил илиминде актуалдуу мүнөзгө өттү.

КОРУТУНДУ

Изилдөө ишибиздин киришүү бөлүмүндө сөз болгондой, тил илиминин тарыхында этиштик лексиканы изилдөөнүн ар дайым актуалдуу болуп келгендиги этиштердин адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон кыймылды, аракетти, процесстерди туюндургандыгы аркылуу да түшүндүрүлөт. Ошол себептүү окумуштуулар тарабынан этиштердин семантикалык табияты сүйлөмдүн тилдик алкактан сырткаркы семантикалык мазмундук түйүнү, сүйлөмдүн семантикалык структурасынын борбору, семантикалык конструкциялардагы сөздөрдүн өз ара айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган өзөгү катары мүнөздөлөт.

Этиштердин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнүн бирдей эместиги, дегеле этиштерди семантикалык жактан классификациялоонун татаалдыгы, алардын маанилик табиятынын көп кырдуулугу, ар бир семантикалык класстын ичиндеги этиштердин ортосундагы маанилик байланыштардын көп жактуулугу, сүйлөм тутумунда алардын ар кандай семантикалык мутацияларга, трансформацияларга кабылышы өндүү факторлорго түздөн-түз байланыштуу экендиги кокреттүү тилдик фактылар аркылуу тастыкталды.

Абал категориясы вербалдык каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттардын, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун (симптоматические жесты) катышуусу менен да туюндурулары юир катар теориялык жана иллюстрациялык материалдардын негизинде далилденди.

Абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми да ишибизде өзүнчө жобо катары коюлган. Негизи, десемантизация, полифункционалдуулук, синсемантизм кубулуштары эврисемияга, б.а., кең маанилүүлүккө мүнөздүү белгилер катары сыпатталат.

Абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулугун анын сүйлөмдүн семантикалык структурасында предикаттык позицияда гана келбестен, сирконстанттык, субъектилик, объектилик кызматтарды аткаргандыгы менен түшүндүрүүгө болот.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Жолдошалиева, Н.А. Тил илиминде валенттүүлүк түшүнүгү [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2012. – 33-37-б.б.
2. Жолдошалиева, Н.А. Эмоционалдык ал-абалды туюндурган этиш сөздөр [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2013. – 286-289-б.б.
3. Жолдошалиева, Н.А. Ал-абал этиштеринин статистикалык структурасы [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2014. – 379-382-б.б.
4. Жолдошалиева, Н.А. Кыргыз тилинде этиштин изилдениши [Тест] / Н.А.

- Жолдошалиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2015. – №10. – С. 154-156. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28766937>
5. Жолдошалиева, Н.А. Ал-абал категориясы жана анын берилиши [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2017. – №2. – 136-141-б.б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42819795>
6. Жолдошалиева, Н.А. Физиологиялык абалды туюндурган этиш сөздөр [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // Ала Тоо Academic Studies. – 2021. – №3. 162-170-б.б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46655902>
7. Жолдошалиева, Н.А. Сапаттык ал-абалды туюндурган этиш сөздөр [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2021. – Т. 21. – № 10. – 99-103-б.б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47155058>
8. Жолдошалиева, Н.А. Кыргыз тилиндеги психологиялык абалды туюндурган этиш сөздөр [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // Ала Тоо Academic Studies. – 2023. – № 4. 233-242-б.б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59632497>
9. Жолдошалиева, Н.А. Семантика предикатов, выражающих состояние погоды в кыргызском языке [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // Рефлексия. – 2023. – №3. – С.57-62. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54114447>
10. Жолдошалиева, Н.А. Этиштин валенттүүлүгү [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2024. – Т. 24. – № 2. – 94-88-б.б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65059462>
11. Жолдошалиева, Н.А. Семантика тилдин негизги компоненти катары [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2024. – №4. – 550-555-б.б. https://www.jarchy.arabaev.kg/admin-admin/fotogalere/1720074721_58dd2212ab45ff9615ec12aacb49e719.pdf
12. Жолдошалиева, Н.А. Семантическая природа глаголов состояния в кыргызском языке [Тест] / Н.А. Жолдошалиева // Научный потенциал. – 2024. 2-3 (45). – С. 127-130. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68015377>

Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” деген темада 10.02.01. – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *этиштердин семантикасы, абал этиштери, абал этиштеринин семантикалык классификациясы, метафоризация, десемантизация, көп функционалдуулук, грамматикализация, синсемантизм, валенттүүлүк, субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор.*

Изилдөөнүн **объектиси** катары кыргыз тилиндеги абал этиштери эсептелсе, ал эми изилдөөнүн **предмети катары** кыргыз тилиндеги абал категориясын туюндурган тилдик каражаттар жана абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгү тандалып алынды.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөө ишинин негизги максаты катары жалпы эле этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларын сунуштоо менен, аларды туюндурган вербалдык жана бейвербалдык каражаттарга талдоо жүргүзүү, абал этиштеринин семантикалык мутацияларын конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүү жана абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу айрым маселелерди иликтөө саналат.

Изилдөө методдору. Изилдөөдө сыпаттама, системалаштыруу, классификациялоо, структуралык, аналогия, анализ жана синтез, жалпылоо, моделдештирүү, эвристикалык, семантикалык, семантика-функционалдык, салыштыруу методдору, ошондой эле синтагматикалык анализ жүргүзүү, формалдык-структуралык анализ, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык методдор, структуралык-функционалдык анализдин элементтери, ошондой эле этиштерди классификациялоонун денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык, хроноструктуралык жана тематикалык принциптери пайдаланылды.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин вербалдык жана бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, абал этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өңдүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгач изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды Азыркы кыргыз тили курсунун лексикология, морфология, синтаксис, бөлүмдөрү, ошондой эле лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, семантикалык синтаксис өңдүү атайын курстарды өтүүдө пайдаланууга болот. Ошондой эле изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды жогоруда аталган багыттар боюнча окуу китептерин,

пособиелерди, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде сунуштоого болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жолдошалиевой Наргизы Автандиловны на тему “Семантические типы и потенциал сочетаемости глаголов состояния в кыргызском языке” представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01–кыргызский язык

Ключевые слова: *семантика глаголов, глаголы состояния, семантическая классификация глаголов состояния, метафоризация, десемантизация полифункциональность, грамматикализация, синсемантизм, валентность, субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор.*

Объект исследования – глаголы состояния в кыргызском языке, а **предметом** исследования являются языковые средства, выражающие категорию состояния, а также потенциал сочетаемости глаголов состояния в кыргызском языке.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в исследовании принципов семантической классификации глаголов, в том числе и глаголов состояния, анализе вербальных и невербальных средств, выражающих категорию состояния, а также в рассмотрении, на примере конкретных языковых иллюстраций, некоторых вопросов, касающихся семантических мутаций и валентности глаголов состояния.

Методы исследования. В ходе исследования были использованы такие методы как, описание, систематизация, классификация, структурный метод, аналогия, анализ и синтез, обобщение, моделирование, эвристический, семантический, семантико-функциональный методы. Помимо этого, были использованы методы синтагматического, формально-структурного, структурно-функционального анализа, стилистический, филологический, семиотические методы, а также, некоторые парадигматические, хроноструктурные и тематические принципы классификации глаголов.

Научная новизна результатов исследования. Новизна исследования заключается в рассмотрении на примере языковых фактов и материалов кыргызского языка проблем, касающихся выражения глаголов состояния посредством вербальных и невербальных средств, их пересекающегося характера, а также полифункциональности, десемантизации, грамматикализации, синсемантизма вспомогательных глаголов в составе глаголов состояния.

Область применения. Результаты, выводы, полученные от исследования могут найти свое применение в процессе проведении лекций по таким предметам, как лексикология, морфология, синтаксис современного кыргызского языка, специальных курсов по лексической семантике, функционально-грамматической семантике, коммуникативно-синтаксической семантике, деривационной семантике, семантическому

синтаксису. Также, результаты данного исследования могут служить в качестве теоретического материала для разработки учебных пособий и лекций по указанным выше дисциплинам.

SUMMARY

of the dissertation of Joldoshalieva Nargiza Avtandilovna on the topic «Semantic types and the potential of combinability of verbs of state in the Kyrgyz language» submitted for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.01-Kyrgyz language.

Keywords: semantics of verbs, verbs of state, semantic classification of verbs of state, metaphorization, desemantization, polyfunctionality, grammaticalization, synsemantism, valence, subject, predicate, object, attribute, concretizer.

The object of the study is verbs of state in the Kyrgyz language, and the subject of the study is the linguistic means expressing the category of state, as well as the potential of combinability of verbs of state in the Kyrgyz language.

Purpose of the research. The aim of the dissertation work is to investigate the principles of semantic classification of verbs, including state verbs, to analyze verbal and non-verbal means expressing the category of state, as well as to consider, on the example of specific linguistic illustrations, some issues concerning semantic mutations and valence of state verbs.

Research Methods. In the course of the research such methods as description, systematization, classification, structural method, analogy, analysis and synthesis, generalization, modeling, heuristic, semantic, semantic-functional methods were used. In addition, the methods of syntagmatic, formal-structural, structural-functional analysis, stylistic, philological, semiotic methods, as well as some paradigmatic, chronostructural and thematic principles of verb classification were used.

Scientific novelty of the research results. The novelty of the study lies in the consideration of the problems concerning the expression of verbs of state through verbal and non-verbal means, their overlapping nature, as well as polyfunctionality, desemantization, grammaticalization, and synsemantism of auxiliary verbs as part of verbs of state on the example of linguistic facts and materials of the Kyrgyz language.

Scope of application. The results and conclusions of the study can be applied in the process of lectures on such subjects as lexicology, morphology, syntax of the modern Kyrgyz language, special courses on lexical semantics, functional-grammatical semantics, communicative-syntactic semantics, derivational semantics, semantic syntax. Also, the results of this study can serve as theoretical material for the development of textbooks and lectures on the above-mentioned disciplines.